

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Koloniale staat, politiestaat? Politieke politie en het rode fantoom in Nederlands-Indië

Bloembergen, Marieke

Citation

Bloembergen, M. (2006). Koloniale staat, politiestaat? Politieke politie en het rode fantoom in Nederlands-Indië. *Leidschrift : Van Verovering Tot Onafhankelijkheid*, 21 (September), 69-90. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/73060>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/73060>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Koloniale staat, politiestaat? Politieke politie en het rode fantoom in Nederlands-Indië, 1918-1927

Marieke Bloembergen

Op de avond van 12 november 1926 nipten enkele hoge Europese ambtenaren en officieren, na een bezoek te hebben gebracht aan een receptie van de gouverneur-generaal van Nederlands-Indië, op de veranda van sociëteit de Harmonie in Batavia, ontspannen aan hun 'splitje'. Op datzelfde moment stormde niet ver van hen vandaan een groep van tweehonderd Javaanse mannen, gewapend met kapmessen, ten zuidwesten van Batavia naar het centrum van Weltevreden. Bij kampong Doekoeh stortten zij zich op twee Javaanse agenten, die daar een wachtpost bezetten. Zij doodden een van hen, de ander wist te ontkomen.¹ Elders in de stad, wierpen andere, kleinere groepjes, gewapend met slag- en steekwapens, zich eveneens op 'het gezag'. Een hoofdagent van de politie raakte zwaar gewond. Bij het station Tanah Abang had een Javaanse rechercheur minder geluk. Hij overleefde een aanslag door ongeveer twintig gewapende mannen niet. Rond middernacht deed een groep van circa zestig mannen, afkomstig uit verschillende kampongs ten noorden van Batavia een aanval op de gevangenis in Glodok. Zij hadden allen vuurwapens. Tegelijkertijd bezetten anderen het telefoonkantoor van Batavia en verbraken de verbinding. Zo begonnen in het centrum van de koloniale macht de zogenoemde communistische onlusten, een door de Partai Komunis Indonesia (de Indonesische communistische partij, de PKI) georganiseerde opstand tegen het gezag. Tegen één uur 's nachts bereikte de hoge heren op de Harmonie het nieuws van de grote ordeverstoring, die zich onder hun veranda had afgespeeld.² Wat waren zij verrast.

Terwijl leger en politie in Batavia de orde na enige uren wisten te herstellen, nam het verzet in het oostelijk gelegen Bantam die nacht van de twaalfde november veel krachtiger vormen aan. Ook daar waren inheemse politieagenten de eerste slachtoffers. Het kostte bestuur en politie, bijgestaan door het leger, veel meer moeite om deze te onderdrukken.

¹ *Bataviaasch Nieuwsblad*, 3-1-1927; 4-1-1927.

² Verslag van kapitein C.W. Becking in: Nationaal Archief, Den Haag (hierna NA), Archief van het ministerie van koloniën (hierna MvK), Memorie van Overgave (hierna MvO); A.A. Djajadiningrat, *Herinneringen* (Amsterdam-Batavia 1936) 333-334, en 'Overzicht van de onlusten, welke eind 1926 op Java en begin 1927 ter Sumatra's Westkust zijn voorgevallen', *Koloniaal Verslag* (1927-1928) bijlage B, 1-8.

Nadat twee weken later ook daar de koloniale orde met geweld hersteld was en een systematische onderdrukking van 'het rode gevaar' op gang was gekomen, liet het koloniaal bestuur zich een maand later opnieuw verrassen in de Westkust van Sumatra. Daar braken op nieuwjaarsnacht 1927 nog gewelddadigere opstanden uit, waarbij de bestrijders van het koloniaal gezag in veel grotere mate dan op Java beschikten over vuurwapens. Ook dit verzet wisten bestuur, leger en politie uiteindelijk te bedwingen. Op de politionele en militaire repressie van de opstanden liet het gouvernement harde maatregelen volgen, waaronder 4500 gevangenisstraffen, drie ter dood veroordelingen en de massale verbanning – zonder enige vorm van proces – van 1300 als communist gekenmerkte mannen en vrouwen naar het speciaal daarvoor opgezet strafkamp in Boven-Digoel. 'Digoel' en de politiek-politionele repressie van alles wat voor communisme door kon gaan ('het rode gevaar') zijn model gaan staan voor de typering van Nederlands-Indië als koloniale politiestaat.³

Over de communistische opstanden van 1926-1927 zijn veel wetenschappelijke studies geschreven.⁴ Die richten zich vooral op de sociaal-politieke achtergrond ervan, hun plaats in de geschiedenis van de PKI of, wanneer het niet om het inheemse perspectief op deze gebeurtenissen gaat, op hun betekenis voor het koloniaal politieke beleid van de jaren dertig. De Amerikaanse historici Ruth McVey en Michael Williams hebben onderzoek gedaan naar de aanloop en voorbereidingen van deze opstanden. Op grond van hun analyses valt te concluderen dat het eigenlijk verwonderlijk is dat deze, ondanks onderlinge tegenstellingen binnen de PKI, storende politionele maatregelen, miscommunicatie en

³ Zie voor kritiek op de koloniale staat als politiestaat, uitgesproken in de koloniale tijd: Hadji Agus Salim, 'Raiat dan Polisi', *Fadjar Asia* (1927) 27-11-1927; G. van Munster Philippo-Soekasih, *Indonesia, een politiestaat* (Amsterdam 1938); en de sociaal-democraat J.E. Stokvis in de Volksraad, 14-7-1927 in: *Handelingen Volksraad* (1927-1928) 924. Zie, daarvoor, ook Koesoemo Octoyo, Kan en Dahler in de Volksraad (1923-1927). Klachten over politiegeweld werden tot het einde van de Volksraad jaarlijks naar voren gebracht.

⁴ Zie voor een uitgebreide analyse van de sociale en politieke achtergronden en het verloop van deze opstanden Ruth T. McVey, *The rise of Indonesian communism* (Ithaca en New York 1965); B. Schrieke, 'The causes and effects of communism on the West-Coast of Sumatra' in: W.F. Wertheim, P.W. Milaan, C.C. Berg e.a. ed., *Indonesian sociological studies* (Den Haag en Bandung 1955) 83-166; Michael C. Williams, *Sickle and crescent. The communist revolt of 1926 in Banten* (Ithaca, New York 1982); en Michael Charles Williams, *Communism, religion and revolt in Banten* (Athens en Ohio 1990). Zie ook Harry J. Benda en Ruth T. McVey ed., *The communist uprisings of 1926-1927 in Indonesia. Key documents* (New York 1960); en Audrey R. Kahin, 'The 1927 communist uprisings in Sumatra. A reappraisal', *Indonesia* (1996) 19-36.

amateuristisch leiderschap, überhaupt plaatsvonden, zij het veel kleinschaliger dan gepland. In dit artikel keer ik deze observatie om: niet de falende opstanden, maar het falende politieoptreden staat centraal. Op basis van een analyse van de werking van politieke politie in Nederlands-Indië zal ik verklaren hoe het mogelijk was dat koloniaal bestuur en politie, ondanks actieve en steeds systematischer politiek-politionele controle op communistische activiteiten sinds het revolutiejaar 1918, toch, als een dief in de nacht, overvallen werden door deze opstanden. Aan de hand van deze analyse zal ik bovendien de theorievorming over Nederlands-Indië als politiestaat toetsen. In hoeverre kunnen we op basis van de *praktijk* van politieke politie Nederlands-Indië als politiestaat kenmerken?⁵

De organisatie van politie en politieke controle in Nederlands-Indië

Dat bestuur en politie in de nacht van 12 november 1926 overvallen werden door de communistische opstanden was vooral een gevolg van het falen van de *preventieve* taak van politieke politie. Dat falen is grotendeels te verklaren door de ingewikkelde organisatie van de politie in Nederlands-Indië.

De politie in Nederlands-Indië was verweven met de organisatie van het koloniale bestuur. Het bestuur was dualistisch opgezet, zo ook de politie. Een Europese bestuurshiërarchie, het Binnenlands Bestuur, beheerde het koloniale gebied indirect, via een parallelle inheemse bestuurshiërarchie (de 'pangreh praja'). In dit dualistisch systeem was veiligheid in eerste instantie een verantwoordelijkheid van de 'pangreh praja'. Bovenaan de Europese bestuursladder stond de resident, hoofd van een residentie. Daaronder vielen de assistent-residenten en controleurs, die

⁵ Over de geschiedenis van de politie in Nederlands-Indië zijn nog geen monografieën geschreven. Gegevens hierover in dit artikel zijn verzameld in het kader van het lopende onderzoeksproject 'A history of the police in The Netherlands-Indies' (NWO/Universiteit Utrecht/Politieacademie, 2002-2007). Zie overigens Cyrille Fijnaut, 'Politiemodellen beïnvloeden elkaar wederzijds. Het beleid aangaande het politiewezen in Nederlandsch-Indië', *Het Tijdschrift voor de Politie* (1998) 4-21; R.J.M. van Hooff, *De Politie in Nederlands-Indië*. (Ongepubliceerde doctoraalscriptie, Universiteit van Amsterdam, 1985); Elsbeth Locher-Scholten, 'State violence and the police in colonial Indonesia' in: F. Colombijn en Th.J. Lindblad ed., *Roots of Violence in Indonesia* (Leiden 2002) 81-104. Voor politieke politie in Nederlands-Indië: Harry A. Poeze, 'Political intelligence in the Netherlands-Indies' in: Robert Cribb ed., *The late colonial state in Indonesia. Political and economic foundations of the Netherlands-Indies 1880-1942* (Leiden 1994) 229-246; en Harry A. Poeze ed., *Politiek-politionele overzichten van Nederlandsch-Indië*, 4 vols. (Leiden 1982-1994).

afdelingen en onderafdelingen bestuurden. Bovenaan de 'pangreh praja' stond de regent, een lid van de Javaanse aristocratie en hoofd van een regentschap, onder wiens verantwoordelijkheid de districtshoofden (wedana's) en onderdistrictshoofden (assistent-wedana's) vielen. Onderaan de inheemse bestuursladder stond het dorps- of desahoofd. Deze was als laatste en meest directe schakel naar de inheemse bevolking niet de onbelangrijkste ambtenaar in de koloniale hiërarchie. Zowel het Europees bestuur als de 'pangreh praja' had voor veiligheidstoezicht de beschikking over een handjevol politieoppassers. Daarnaast maakten zij gebruik van hun eigen, formele en informele spionnen. Het desahoofd gaf leiding aan de desapolitie, een verplichte dienst, die werd geleverd door alle volwassen mannen uit een dorp. Deze desapolitie was in de negentiende eeuw de kern van het koloniale veiligheidsbeleid.

In de twintigste eeuw, bij de intrede van de Ethische Politiek, zou de koloniale staat zich de verantwoordelijkheid voor goede politie als een oplossing voor binnenlandse veiligheidsproblemen aan gaan trekken en streven naar directe controle over politie in de koloniale samenleving. Bij handhaving van de dualistische bestuursstructuur, zou het dualistische principe echter nooit geheel uit het veiligheidstoezicht verdwijnen. En juist politieke politie zou daarbij in hoge mate een lokale bestuurszaak blijven.

Na enkele ingrijpende politiereorganisaties (in 1897, 1912-1914 en 1918-1920) beschikte het gouvernement in de jaren twintig van de twintigste eeuw op papier over een professioneel politieapparaat. De centrale leiding hiervan lag in handen van de procureur-generaal (die direct onder de verantwoordelijkheid viel van de gouverneur-generaal), het beheer viel onder verantwoordelijkheid van de directeur van Binnenlands Bestuur. Het politieapparaat had een overwegend Europees kader en bestond voor ruim 93% uit inheems personeel.

Dit centraal geleide koloniale politieapparaat bestond rond 1926 uit de gewapende politie en de algemene politie. De gewapende politie, opgericht bij de eerste politiereorganisatie van 1897 was de gepantserde vuist van het bestuur. Ze was bedoeld om met geweld en machtsvertoon 'orde en rust' af te dwingen. Zij had geen opsporingsbevoegdheid.

De algemene politie, die wel beschikte over opsporingsbevoegdheid, was nadrukkelijk bedoeld als beschaafd veiligheidsmiddel. In 1926 bestond zij uit vier onderdelen: de bestuurspolitie, stadspolitie, veldpolitie en gewestelijke recherche. De bestuurspolitie, gevormd door inheemse agenten en rechercheurs onder leiding van inheemse politieambtenaren met de rang van mantri-politie of wedana van politie, was toegevoegd aan het lokale

bestuur. De stadspolitie was gecreëerd tijdens de politiereorganisatie van 1912-1914 naar Europees model: een strakke hiërarchie onder leiding van een Europese (hoofd)commissaris, georganiseerde patrouilles, en gespecialiseerde afdelingen waaronder een researchedienst. De veldpolitie, product van de politiereorganisatie van 1918-1920, was de plattelandsvaariant van de stadspolitie. Nadrukkelijk professioneel en mobiel, voorzien van (motor)rijwielen, moest zij de veiligheid in de desa handhaven en samenwerken met de bestuurs- en desapolitie. De gewestelijke recherche, eveneens opgezet bij de reorganisatie van 1918-1920, was bedoeld als een extra machtsmiddel van het bestuur, dat te hulp kon schieten op plaatsen waar de recherche van de bestuurspolitie of de stadspolitie tekortschoot. De residenten konden rechercheurs ter beschikking stellen van ambtenaren in gebieden waar sprake was van verhoogde 'criminaliteit'. De gewestelijke recherche was aldus bedoeld om de samenwerking tussen de verschillende politieonderdelen binnen een gewest te bevorderen, maar kreeg al kort na haar instelling ook een nadrukkelijke politieke taak.

Ten slotte beschikte het gouvernement over een politieke inlichtingendienst, de Algemene Recherchedienst (ARD), beter bekend als Politieke Inlichtingendienst (PID). De PID was op instigatie van gouverneur-generaal J.P. van Limburg Stirum in 1916 opgericht om buitenlandse spionageactiviteiten en binnenlandse politieke bewegingen in de gaten te houden. Haar oprichting hing hoofdzakelijk samen met de Grote Oorlog in Europa, het Chinese nationalisme in Nederlands-Indië, en de inheemse sociaal-politieke beweging. In het tweede decennium van de twintigste eeuw werd het gevaar daarvan – in de ogen van de koloniale autoriteiten – vooral belichaamd door de Sarekat Islam (SI, Islamitische Vereniging, opgericht in 1912) die zich op de sociale en economische vooruitgang van de inheemse bevolking richtte en in korte tijd een massale aanhang vond op het Javaanse platteland. Met het einde van de Grote Oorlog verloor de PID echter haar 'buitenlandse taak'. In september 1919 kreeg zij als ARD de hoofdpdracht om alle binnenlandse politieke activiteiten in de gaten te houden.⁶ Zij werd het centraal verzamelpunt van door politie en spionnen te verschaffen politieke inlichtingen, op basis waarvan de procureur-generaal leiding kon geven aan politieke politie.

⁶ Advocaat-generaal H.V. Monsanto aan de gouverneur-generaal, 25-7-1919 in R.C. Kwantes ed., *De ontwikkeling van de nationalistische beweging in Nederlandsch-Indië. Eerste stuk 1917 – medio 1923* (Groningen 1975) 133-135.

Een belangrijk hulpmiddel voor de uitoefening van politieke politie was de vernieuwde regeling van het recht van vereniging en vergadering die op 1 september 1919 in werking trad. Deze verschafte de politie een wettig wapen om bij vergaderingen aanwezig te zijn en aldus de inheemse politieke activiteiten te controleren. Met het oog op de Europese vrees voor de groeiende sociale, etnische en politieke ‘onrust’ op het platteland en in de grote steden van Java, had de beoogde ‘liberale’ regeling in artikel 8a een voorbehoud gekregen: wanneer ‘verstoring der openbare orde’ dreigde kon het recht van vergadering plaatselijk worden beperkt.⁷ Het beoordelen van de vraag of vanwege dreigende ordeverstoring politieel ingrijpen nodig was, lag grotendeels in handen van lokaal bestuur. Dit moest zich daartoe baseren op de rapportage van politie, dorpschouten of spionnen. Het was echter uiteindelijk de procureur-generaal die beschikte of artikel 8a kon worden toegepast.⁸

Op papier had het gouvernement met de ARD en de regeling op vereniging en vergadering sterke machtsmiddelen in handen om inheemse politieke activiteiten te controleren. De praktijk was echter ingewikkelder. Voor centrale leiding was het te controleren gebied te groot. Politieke politie bleef, ook na de overgangsjaren van politiereorganisatie (1918-1920), een kwestie van lokaal bestuur. De resident had de leiding over de algemene politie – veldpolitie, stadspolitie, gewestelijke recherche en bestuurspolitie – die allen ingezet werden voor politiek politieke taken. Daarnaast speelde het inheemse bestuur een belangrijke rol in politiek politieke controle, via de bestuurspolitie. Bovendien waren de aan het inheemse bestuur ondergeschikte lagere inheemse bestuurshoofden en desahoeften als vanouds van belang voor het vergaren van informatie over (sociale en politieke) veiligheid. Zij werden gaandeweg ook belangrijke informanten voor de gewestelijke recherche, maar hun ondergeschiktheid aan inheems bestuur bleef bestaan. Deze verwevenheid van bestuur en politie kon conflicten veroorzaken tussen inheems bestuur en moderne politie of Europees bestuur, en daardoor leiden tot verzwakking van de controle.

Deze schets van de politie in Nederlands-Indië laat niet alleen de structurele zwakheden zien in de organisatie en werking van politieke

⁷ *Koloniaal Verslag* (1920) 15; en Sunario, *Het recht van vereniging en vergadering der Indonesiërs* (Leiden 1926) 19.

⁸ Zie de correspondentie tussen de resident van de Preanger L. De Stuers en de procureur-generaal in september 1919 Antwoord P-G, 18-9-1919, beide in: Kwantes, *De ontwikkeling van de nationalistische beweging*, deel 1, 161-162.

controle in Nederlands-Indië, maar geeft tegelijkertijd blijk van de grote reikwijdte en inzet van politiek positionele controle. Van ARD tot het Europees en inheems bestuur, van moderne politie in al haar verschillende onderdelen tot spionnen: de wil en middelen waren er. Is dat voldoende reden om Nederlands-Indië als politiestaat te kwalificeren?

Koloniale staat, geweldstaat, politiestaat?

In 2002 karakteriseerde de historicus Henk Schulte Nordholt Nederlands-Indië als 'een staat van geweld', die haar macht en territorium uitbreidde door middel van verovering, repressieve arbeidsregimes en terreur. Zich specifiek concentrerend op de rol van de politie en met name de ARD als politieke inlichtingendienst typeerden de bestuursambtenaar P.J.A. Idenburg en de politicoloog Harry Poeze Nederlands-Indië als politiestaat. Zij doelden op een staat die het politieke probleem van de nationalistische beweging hoe langer hoe meer reduceerde tot een positionele kwestie; een staat waarin politiek actieve Indonesiërs voortdurend belemmerd werden in hun bewegingsvrijheid door het dagelijkse persoonsgerichte toezicht van politieambtenaren.⁹ Politiestaat en geweldsstaat zijn in deze omschrijvingen in zoverre uitwisselbaar dat het in alle gevallen gaat om georganiseerd staatsgeweld gericht tegen de eigen onderdanen.

Dat de koloniale staat een geweldsstaat was valt, gezien de militaire verovering waarop zij gebaseerd was, ten koste van ontelbaar veel slachtoffers onder de inheemse bevolking, niet te ontkennen. Maar in hoeverre was deze staat ook een politiestaat? Dat zij kenmerken ervan droeg wilde nog niet zeggen dat zij als Orwell's 'Big Brother' alom tegenwoordig was.

Over wat nu precies onder een 'politiestaat' moet worden verstaan, lopen de meningen uiteen. Oudere definities zijn hoofdzakelijk gebaseerd op staatsideologie of -beleid, tegenwoordig staat ook de inzet en praktijk

⁹ P.J.A. Idenburg, 'Het Nederlandsche antwoord op het Indonesische nationalisme' in: H. Baudet en I.J. brugmans eds, *Balans van beleid. Terugblik op de laatste halve eeuw Nederlandsch-Indië* (Assen 1961) 142-144; en Poeze, 'Political Intelligence', 238, 242. Vergelijk Locher-Scholten, 'State violence and the police', 81-82; en Takashi Shiraishi, *An age in motion. Popular radicalism in Java, 1912-1926* (New York, Ithaca en Londen 1990) 232-233. Zie ook Takashi Shiraishi, 'Policing the phantom underground', *Indonesia* 63 (1997) 1-46.

van politieke politie op de agenda.¹⁰ De mate waarin een staat als politiestaat wordt omschreven hangt bovendien mede af van het moment waarop de onderzoeker zijn object beziet en van het perspectief dat hij kiest.¹¹ Het verschil tussen staten, die politie gebruiken om individuele politieke tegenstanders of specifieke groepen de mond te snoeren en staten waarin de politie het gehele openbare en privé-leven in de maatschappij beheerst, lijkt groot, maar voor die specifieke individuele politieke tegenstander of onderdrukte groep maakt het niets uit.¹² Afgezien van deze kanttekeningen bij het begrip, bestaat min of meer overeenstemming over enkele voorwaarden die een staat tot politiestaat maken. Een aantal daarvan is al genoemd. Ten eerste past die staat georganiseerd geweld toe tegen de eigen onderdanen. Ten tweede is al het politieke tot het politieke gereduceerd. Ten derde is de wet zo ingericht dat de politie zijn politieke taak ook kan uitvoeren. Ten slotte moet de politie een soort vierde zuil zijn (naast bestuur, justitie, leger) die rechtstreeks aangestuurd wordt door het centraal gezag.¹³

Met de instelling van de PID/ARD kregen deze vier voorwaarden in Nederlands-Indië gestalte. Deze politieke inlichtingendienst was het centrale verzamelpunt van door de algemene politie en spionnen te verschaffen politieke inlichtingen. Op basis daarvan kon de procureur-generaal leiding geven aan politieke politie, waartoe de algemene politie als geheel kon worden ingezet. Met de wetgeving ten aanzien van het recht op vereniging en vergadering verschaftte justitie de politie vanaf 1919 bovendien een wapen om zich ook daadwerkelijk te kunnen bemoeien met de sociale en politieke activiteiten van de bevolking en om deze het woord te ontnemen, zo nodig met geweld. Daarmee had het koloniale gouvernement niet alleen

¹⁰ Zie voor de ideologische benadering: Brian Chapman, *Police state* (Londen 1970); en voor kritiek daarop Cyrille Fijnaut, *Opdat de macht een toevlucht zij. Een historische studie van het politieapparaat als een politieke instelling* (Antwerpen en Arnhem 1979) 604-615.

¹¹ De belangstelling voor dit onderwerp in de jaren zeventig van de vorige eeuw was, als andere maatschappijkritische bewegingen, een bijproduct van 'de bevrijdende' jaren zestig, waarin een nieuwe generatie zich keerde tegen het establishment en anti-autoritarisme vooropstelde. Het is in dat kader niet verwonderlijk dat kort na de openbaarwording van de Watergate-affaire een studie verscheen over 'de Amerikaanse politiestaat'. Zie David Wise, *The American police state. The government against the people* (New York 1976). Evenzo verschenen na 1989 en na het vrijkomen van Stasi- en KGB-archieven nieuwe studies over de aard en werking van moderne politiestaten. Zie bijvoorbeeld: Dennis Deletant, *Communist terror in Romania. Gheorghiu-Dej and the Police State, 1948-1965* (Londen 1999).

¹² Vergelijk Deletant, *Communist terror*, hoofdstuk 6

¹³ Fijnaut, *Opdat de macht een toevlucht zij*, 606, 612.

de wil getoond, maar ook formeel de voorwaarden en middelen gecreëerd om te kunnen functioneren als een politiestaat.

Hoe werkte de politieke politiecontrole nu in de praktijk? Wat zegt het *effect* ervan over de kwalificatie van Nederlands-Indië als politiestaat? De geschiedenis van het politietoezicht op de PKI zal ons helpen deze vraag te beantwoorden.

‘Het communisme willende weren’

Op 23 mei 1920 hield de Perserikatan Kommunist di Indonesia (Communistische Vereniging in Indonesië, PKI) haar oprichtingsvergadering. Hiermee, aldus politiekrapporteur en regerings-ambtenaar J.T. Petrus Blumberger, had de ISDV (Indische Sociaal-Democratische Vereniging) ‘haar masker afgelegd’ en was de politieke organisatie van de inheemse communistische beweging herkenbaar, en dus beter controleerbaar geworden.¹⁴ Communistische propaganda was sinds 1917 per definitie verdacht en object van repressieve maatregelen. In de PKI had de politieke politie echter een duidelijk doelwit gekregen. De richtlijnen en werkwijze van politieke politie waren echter minder duidelijk. Dit had deels te maken met een tweeslachtig politiek beleid.

In 1918 werden politie en bestuur in Nederlands-Indië geconfronteerd met een opleving van sociale en etnische onrust op het Javaanse platteland en radicalisering van politieke organisaties in de steden. De Russische Revolutie, die was geëindigd in een communistische overwinning en de Grote Oorlog in Europa die aan miljoenen het leven had gekost, leken de populariteit van de ISDV en de SI te hebben vergroot. De ISDV won aanhang onder de bevolking in de grotere steden met haar verzet tegen een ‘indische militie in dienst van wereldkapitalisme’.¹⁵ De SI pleitte begin oktober 1918, op haar derde nationale congres in Soerabaja, voor zelfbestuur. Halverwege november 1918 laaide in Batavia de paniek

¹⁴ J.Th. Petrus Blumberger, *De nationalistische beweging in Nederlandsch-Indië* (1931; Dordrecht 1987) 108. Deze ambtenaar was auteur van de handboeken over de nationalistische beweging en de communistische beweging in Nederlands-Indië. Zie van zijn hand ook het in meerdere drukken verschenen: Petrus Blumberger, *De communistische beweging in Nederlandsch-Indië* (Haarlem 1928).

¹⁵ Regeeringscommissaris voor Inlandsche en Arabische zaken (G.A.J. Hazeu) aan G-G, 5-9-1918, in: Kwantes, *De ontwikkeling van de nationalistische beweging*, deel 1, 94-103. Uit: NA, MvK, Openbare en geheime verbalen (hierna V), 22-3-1919, 41

hoog op toen, bij het beëindigen van de oorlog in Europa, een revolutionaire stemming vanuit Europa naar Indië dreigde over te waaien. Op de dag van de wapenstilstand sprak de sociaal-democraat P.J. Troelstra in Rotterdam de revolutieverkondiging uit in Rotterdam. Dit nieuws bereikte enkele dagen later Batavia in de vorm van geruchten waarin de Nederlandse regering omver was geworpen, koningin Wilhelmina afstand had gedaan van de troon, en de gouverneur-generaal vervangen zou worden.¹⁶

Op de paniek van november 1918 had gouverneur-generaal Van Limburg Stirum een tweeledig antwoord. Ten eerste een toezegging aan de Volksraad – het vertegenwoordigend inheems en Europees adviesorgaan dat in mei 1918 gestalte had gekregen – dat de regering de koers van meer autonomie voor Indië zou volgen en dat voor de regering en de Volksraad ‘nieuwe verhoudingen’ en ‘verschuiving van bevoegdheden’ werden voorzien (bekend als ‘de Novemberbeloften’).¹⁷ Ten tweede de politiereorganisatie van 1918-1920, die hoofdzakelijk bedoeld was om meer controle te krijgen over het binnenlandse veiligheidstoezicht. Deze ogenschijnlijk ambivalente keuze van enerzijds democratisering en anderzijds vergroting van de politiek politionele controle op de inheemse samenleving, bepaalde, mét de angst voor het rode fantoom in Nederlands-Indië het beleid van de koloniale regering ten aanzien van communistische activiteiten in Nederlands-Indië in de jaren twintig.

De politiecontrole op de PKI bestond in de eerste plaats uit toezicht op en berichtgeving over vergaderingen. Deze controle weerhield de jonge PKI er niet van toenadering te zoeken tot de vakbonden en de SI – nog steeds veruit de grootste politieke vereniging in Nederlands-Indië. Hierdoor wist de PKI binnen anderhalf jaar haar achterban aanmerkelijk te vergroten. Europese journalisten en politieke rapporteurs bevestigden de groeiende koloniaal-bestuurlijke zorgen over de PKI met hun sfeerbeschrijvingen van ‘rode’ PKI-bijeenkomsten, zoals het tweedaags PKI-congres te Semarang, december 1921, waar, voor meer dan 1000 toehoorders, de samenwerking tussen PKI en de inmiddels gevormde Centrale Sarekat Islam (CSI) voorzichtig beklonken werd. Dit gebeurde, aldus een verslaggever, in een

¹⁶ Shiraishi, *An age in motion*, 93.

¹⁷ Geciteerd in H.W. van den Doel, *De stille macht. Het Europese Bestuur op Java en Madoera, 1808-1942* (Amsterdam 1994) 352. Zie over de Volksraad en de novemerverklaring onder meer Shiraishi, *An age in motion*, 94-95, en Elsbeth Locher-Scholten, *Ethiek in fragmenten. Vijf studies over koloniaal denken en doen van Nederlanders in de Indonesische archipel 1877-1942* (Utrecht 1981) 71-84.

rood versierde vergaderzaal, onder de Soviet-vlag en tussen leuzen als 'Proletariërs aller landen vereenigt U!', 'Regelt het verzet' en 'Begraaft het kapitalisme', alles onder toezicht oog van de portretten van Diponegoro, Marx, Lenin en Trotski.¹⁸

Resultaten van de toenadering tussen PKI, CSI en de vakbonden waren de twee grootste stakingen ooit in Nederlands-Indië gehouden, de pandhuisstaking in 1922 en de spoorwegstaking in 1923. Niet Van Limburg Stirum, maar zijn conservatieve opvolger gouverneur-generaal D. Fock had de taak deze problemen op te lossen, en dat onder een economisch veel minder gunstig gesternte. Fock's rationele bezuinigingsbeleid, dat de beknotting van lonen, levens- en woontoelagen behelsde, was deels ook aanleiding tot de stakingen. Van Limburg Stirum had in een periode waarin de koloniale ondernemingen gigantische winsten maakten, nog een officieel beleid van 'welwillendheid' kunnen verdedigen ten aanzien van inheemse *economische* strijd (in tegenstelling tot politieke strijd).¹⁹ Bij een minder gunstig economisch getij en een noodgedwongen bezuinigings-beleid, verwerden onder Fock stakingen in de loop van de jaren twintig echter tot een politiek verdachte, 'rode' ondermijning van het gezag, waartegen direct geweld gerechtvaardigd was.

Op de twee grote stakingen reageerde Fock met ontslagen, arrestaties en enkele verbanningen op basis van de exorbitante rechten²⁰: PKI-voormannen Tan Malaka en P. Bergsma moesten vertrekken naar aanleiding van de pandhuisstaking, spoorwegbeambte, vakbondsleider en PKI-voorman Semaoen naar aanleiding van de spoorwegstaking. Een dag na het uitbreken van de spoorwegstaking op 10 mei 1923, kondigde Fock bovendien het stakingsverbod af (artikel 161bis).²¹ Deze staking had de ARD voorzien. Met het oog hierop had de procureur-generaal de residenten opgedragen bewakingsschema's op te stellen voor de politie en direct in te grijpen wanneer de staking zou uitbreken.²² Hierbij kreeg een beperkt aantal

¹⁸ *De Locomotief*, 27-12-1921, aangehaald in Harry A. Poeze, *Tan Malaka. Strijder voor Indonesië's vrijheid. Levensloop van 1897 tot 1945* ('s-Gravenhage 1976) 144. Vergelijk Blumberger, *De nationalistische beweging*, 111.

¹⁹ Shiraishi, *An age in motion*, 224.

²⁰ Volgens een regeringsreglement uit 1854 had de gouverneur-generaal het recht om in het belang van rust en orde in Indië woonachtige personen te externeren. Van Limburg Stirum had daar in verband met 'communistiche propaganda' ook al drie keer gebruik van gemaakt.

²¹ Artikel 161bis behelsde het verbod op het oproepen tot staking en op het ondersteunen of aanmoedigen van een staking.

²² Shiraishi, *An age in motion*, 241.

legerofficieren politionele bevoegdheden, opdat de politie 'in haar opsporingswerk ontlast zou worden' en zij geen militaire hulptroepen hoefde te begeleiden.²³ Zo konden politie en leger gezamenlijk stakingsleiders en stakers opsporen en arresteren.

De PKI liet zich niet afschrikken door Fock. In de loop van 1923-1924 lichtten de residenten van Semarang en Pekalongan, gealarmeerd door de rapporten van de lokale politie, de ARD in over een succesvolle uitbreiding van de PKI en rode afdelingen van de SI, de rode SI – of Sarekat Rakyat (SR, Vereniging van het Volk) – die in de loop van 1923/1924 via rode SI-scholen en informatiecentra er in slaagden diegenen die nog strijdlustig waren aan te trekken. Vanuit Semarang spreidde de communistische invloed zich via de spoorlijnen uit naar het oosten, zuiden en westen van Java. Halverwege 1924 was de PKI de enige inheemse vereniging die nog kon spreken van een 'massale' aanhang. De PKI, die vanaf juni 1924 niet langer als vereniging (Perserikatan) maar als partij – Partai Kommunis Indonesia – door het leven ging, was daarmee ook een steeds grotere zorg van koloniaal bestuur en ondernemerschap, en hoofddoel van politiek politionele controle.²⁴ Een reeks bomaanslagen die in de nasleep van de staking (mei 1923) en rondom het jubileum van koningin Wilhelmina (september 1923) plaatsvonden in Semarang, Yogya en Soerakarta, en die de ARD via politieonderzoek 'liet' toeschrijven aan de PKI, bevestigden die zorg.²⁵ Werde het geen tijd om het politieke beleid ten aanzien van de PKI te herzien, zo vroegen sommige Europese bestuurders en ondernemers zich af.

²³ Dit was een uitzonderingsregel, ingesteld bij Gbt. 27-9-1921, 3, die alleen van toepassing werd verklaard in geval van stakingen en ongeregelde heden 'die dusdanige afmetingen aannemen, dat militaire bijstand geboden is'. Daartoe door BB aangewezen kader en middenkader met de rangen van commissaris van politie en hoofdagent werd bij deze regeling als 'onbezoldigd personeel' in de algemene politie aangesteld, om de politie, die 'dán juist haar handen vol met opsporingsarbeid', te sparen; politie die anders de hulp verschaffende troepen zou moeten vergezellen. Zie voor discussie over deze regeling, die opnieuw zou opleven in 1929-1930, Arsip Nasional Indonesia, Jakarta (hierna ANRI), Archief van het Binnenlands Bestuur (hierna BB) 3530 en 3533.

²⁴ R.C. Kwantes ed., *De ontwikkeling van de nationalistische beweging in Nederlandsch-Indië. tweede stuk medio 1923-1928* (Groningen 1978) 199-239; Poeze, 'Political intelligence'; en Shiraishi, *An age in motion*, 243-247.

²⁵ Zie over het voorgenomen politieonderzoek, geleid door de ARD en uitgevoerd door wedono-politie Soesatijo, naar de achtergronden van de bomaanslagen in Soerakarta: Shiraishi, *An age in motion*, 278-285.

Op een noodberaad in september 1924 onder leiding van Fock, waaraan de Raad van Indië en betrokken residenten deelnamen, werd besloten het probleem van de PKI vooralsnog 'politieel' te blijven bestrijden. Een argument hiervoor was dat de PKI en haar bondgenoten toch al te lijden hadden door het groeiend besef dat zij steeds minder bewegingsruimte had.²⁶ Zwaarwegend was ook dat voor een algeheel vergader- of PKI-verbod de strafwet veranderd moest worden. Aldus bleef het bij extra ruggesteun voor politie en bestuur door een nieuwe, duidelijke richtlijn van de procureur-generaal voor optreden tegen spreekdelicten ten aanzien van de koningin, de gouverneur-generaal, bestuursambtenaren én de politie zelf. Bovendien zou politie zich voortaan gemakkelijker toegang kunnen verschaffen tot besloten vergaderingen.²⁷ De zogenoemde 'muilkorfcirculaire' (van 17 september 1924) die overheidsdienaren instrueerde om zich te onthouden van deelname aan overheidsgezag ontwrichtende propaganda was eveneens een wapen van politieke politie om daadwerkelijk op te kunnen treden tegen leden van de PKI.

Niettegenstaande de verscherpte politiecontrole besloten voormannen van de PKI en de SR, die gezamenlijk inmiddels ruim 32.000 leden vertegenwoordigden, op een bijzondere bijeenkomst in Yogyakarta in december 1924 tot grootschalig georganiseerd verzet tegen het gezag.²⁸ Terwijl de autoriteiten vrijwel direct van dit plan op de hoogte waren – de PKI maakte er ook geen geheim van – bleef het gouvernement vasthouden aan zijn formele beleid: 'het communisme willende weren, het politieke leven intact [...] te laten', zoals Fock die eind 1924 in de Volksraad verantwoord had²⁹; wel liet hij de controle op de PKI verscherpen en het toezicht op 'rode' scholen uitbreiden. In de loop van 1925, terwijl de PKI overging tot de organisatie van revolutionaire cellen, zou het gouvernementsbeleid ten aanzien van communisme bovendien zichtbaar repressiever worden.

²⁶ McVey, *Indonesian communism*, 293. 'Verslag buitengewone vergadering van de raad van Nederlandsch-Indië', 3-9-1924; 'Nota van regeringsgemachtigde voor algemene zaken bij de Volksraad betreffende het communisme in Nederlandsch-indië', 29-8-1924', beiden in Kwantes, *De ontwikkeling van de nationalistische beweging*, deel 2, 199-232.

²⁷ Nu namelijk met een schriftelijke machtiging van het bestuur (zonder dat desbetreffende bestuurder mee zou moeten gaan). Rondschrjven P-G, 15-8-1924; telegram G-G aan Minister van Koloniën, 18-9-1924, 764, beide in Kwantes, *De ontwikkeling van de nationalistische beweging*, deel 2, 220, 223.

²⁸ McVey, *Indonesian communism*, 262, 272-285.

²⁹ Regeringsgemachtigde J.J. Schrieke aan G-G, 30-1-1925, MvK aan G-G, 5-1-1925, beide in Kwantes, *De ontwikkeling van de nationalistische beweging*, deel 2, 268-290.

Begin 1925 ontvingen inheemse bestuurders richtlijnen om harder op te treden tegen communistische activiteiten, hetgeen sommigen van hen, die elke vorm van verzet tegen het traditionele gezag als revolutionair beschouwden, aangrepen om anti-communistische knokploegen op te zetten. Deze beruchte 'self-help' groepen waren met name actief in Soemedang (Preangerregentschappen) en stonden bekend als de Sarekat Hijau (de groene verenigingen). Het gouvernement liet ze oogluikend toe.³⁰ Na enige 'wilde' kleinschalige stakingen in mei-juli 1925 trachtte de PKI om in samenwerking met de Vereniging voor Spoor- en Tramwegpersoneel (VSTP) een grootschalige staking te lanceren in Semarang, augustus 1925. Het gouvernement werkte deze op de bekende repressieve manier tegen: afkondiging van artikel 161bis, ontslagen, en arrestaties van vakbondsleiders en PKI-voormannen, van wie Alimin, Aliarcham, Darsono en Mardjohan op grond van de exorbitante rechten in september verbannen werden. Op vergelijkbare wijze liet het een staking onderdrukken, die een maand later in Soerabaja uitbrak. Het breidde de politiecontrole op communistische activiteiten en SR-scholen uit. Ook de censuur nam toe. Het communistische dagblad *Api* verloor zijn belangrijkste inkomsten doordat het gouvernement overheidsdienaren verbood communistische tijdschriften aan te schaffen.³¹

Het verscherpte toezicht op communistische activiteiten en de uitzetting van de belangrijkste PKI-leiders dreef bij een deel der overgebleven PKI-voormannen enerzijds het verlangen naar opstand op de spits. Anderzijds kwam de plaatselijke leiding nu meer en meer in handen van personen zonder organisatorische talenten. Dit, gecombineerd met groeiende verdeeldheid binnen de leiding van de PKI over het moment van revolutie (verbannen leiders Tan Malaka en Semaoen maanden tot gematigdheid), had tot gevolg dat de organisatie van de PKI op zichzelf, en de voorbereidingen voor de opstand in de loop van 1926 gaandeweg een amateuristisch, gedecentraliseerd, rommelig en anarchistisch karakter kregen, ogenschijnlijk gedoemd om te mislukken.³² Zo gezien was het politiek-politioneel beleid en het repressieve politieoptreden tegen de PKI in de praktijk uitermate effectief gebleken. Daarom was het des te opmerkelijk dat bestuur én politie zich toch door een, zij het veel

³⁰ Ibidem 291-300; en McVey, *Indonesian communism*, 293-295.

³¹ McVey, *Indonesian communism*, 307-309.

³² Ibidem, 308.

kleinschaliger, communistische opstand lieten verassen in november 1926. Hoe kwam dat?

Falende politiek-politionele preventie

Op 7 januari 1926 rapporteerde mantri-politie Soekatmo aan het hoofdbureau van politie te Soerakarta dat van 22 tot 26 december een zestigtal communisten en afgevaardigden van VSTP-afdelingen zich verzameld hadden in Prambanan, een dorp op de grens van Soerakarta en Yogyakarta, pal naast het Hindoe-Javaanse Prambanan-complex. Hij wist ook een aantal communisten bij naam te noemen, maar veel verder dan dat ging het rapport niet.³³ Hij was heel dicht in de buurt geweest van een belangrijke gebeurtenis, maar de pointe was hem ontgaan. Op die door hem gesignaleerde ‘informele’ PKI-bijeenkomst nam een tiental PKI-voormannen, in bijzijn van circa 82 VSTP/PKI-leden, het besluit om tot een nationale gewapende opstand over te gaan. Het tijdstip dat zij hiervoor aanwezig lag ergens tussen mei en juni 1926.³⁴ Een speciale geheime organisatie, de Dubbel of Dictatoriaal Organisatie (DO), zou deze taak gaan uitvoeren.

De veiligheidsmaatregelen die het gouvernement en lokaal bestuur in de loop van 1926 namen, duiden er op dat zij, hoewel niet precies op hoogte van de Prambanan-beslissing, zich wel op de mogelijkheid van ‘grote onrust’ voorbereidden. Het gouvernement richtte zich, conform het officiële streven de PKI als partij te gedogen, ten eerste op de voortgaande, doelgerichte vervolging van individuele PKI-leiders. In december 1925 zette het de eerder gearresteerde PKI-stakingsleiders Darsono, Mardjohan en Aliarcham het land uit. De politie zocht bovendien enkele personen die betrokken waren bij de Prambanan-beslissing: Moeso, Boedisotridjo en

³³ Rapport Soekatmo, 7-1-1925, in ANRI, BB 2926.

³⁴ De plaats die zij hadden uitgekozen voor deze geheime beslissing gaf haar een Javaans-heroïsche aura. Het toen al toeristische Prambanancomplex was echter ook een ‘politieel’ strategische plek: gezien het algeheel vergaderverbod dat vooral de PKI trof – en dat inmiddels ook in deze regio gold – was het hier, tussen de dagjesmensen, mogelijk om als groep in overleg minder op te vallen. De politie volgde de PKI-voormannen tijdens hun ‘uitjes’ in Prambanan weliswaar op de voet, maar de PKI-mannen wisten haar buiten hun hotelkamer te houden waar de knoop uiteindelijk werd doorgehakt. Over het aldaar gekozen tijdstip van de opstand verschillen de verslagen. Zie hiervoor, en voor de details over deze bijeenkomst McVey, *Indonesian communism*, 311-316, 471.

Soegono. Tevergeefs, zij waren met andere hogere PKI-leden inmiddels naar Singapore gevlucht waar zij met plaatselijke PKI-‘agenten’ de beraming van de opstand bevestigden en voortzetten.³⁵ Ten tweede droeg de procureur-generaal eind maart 1926 de residenten op in overleg met bestuur, politie en leger bewakingsschema’s te ontwerpen, waarin de residenten net als in 1923 aan legerofficieren politionele bevoegdheid konden toekennen. De volgende maanden bestond het preventieve veiligheidsbeleid voor een groot deel uit het verder verfijnen en aanscherpen van die bewakingsschema’s.³⁶ Op 1 mei kondigde het gouvernement, ten derde, het artikel 153bis af, waarmee het de revolutionaire pers, PKI en SR de mond snoerde. Vanaf dat moment was de PKI – hoewel nog niet illegaal, maar wel verboden voor overheidsdienaren en monddood – een ondergrondse beweging. Door politie-invallen – eveneens in mei – in de centrale en lokale hoofdkwartieren van de PKI raakte het koloniaal bestuur grotendeels op de hoogte van de PKI-plannen en kwam de organisatie van de centraal geleide DO maar moeilijk op gang.³⁷

Het lokale beleid ten aanzien van de communistische activiteiten verschilde, naar gelang de inzichten van het bestuur, de kwaliteit van de politie, de duidelijkheid van het controleobject, de verhouding tussen Europees bestuur, veldpolitie en inheems bestuur, en, *last but not least*, het communicatietempo. Zo vroeg de resident van de Westkust van Sumatra P.C. Arends ‘gezien de communistische terreur’ in zijn gewest, in oktober 1926 zes extra brigades veldpolitie aan, terwijl zijn voorganger kort daarvoor uitbreiding van de politie aldaar uitdrukkelijk onnodig had geacht. Arends kreeg zijn extra brigades, als mosterd na de maaltijd, in maart 1927.³⁸ Verder had bijvoorbeeld de politie in Madioen (Oost-Java) in PKI-kringen de naam veel waakzamer te zijn dan die in Tjirebon (West-Java) waar zij het liefst vergaderden.³⁹ De tactiek van misleiding én onderlinge onenigheid binnen de PKI-top, en tussen de verschillende lokale PKI-afdelingen over het moment van de opstand, maakten het vervolgens voor bestuur en politie moeilijk om berichten hierover te beoordelen. Dat verklaart wellicht het grote misverstand dat zich begin november in Pekalongan (Oost-Java) voordeed.

³⁵ Ibidem, 316-317.

³⁶ Rondschriften P-G, 27-3-1926, 12/1520 AP, en bewakingsschema’s en correspondentie daarover in ANRI, BB 2926.

³⁷ McVey, *Indonesian communism*, 326.

³⁸ NA, MvK, Memorie van Overgave P.C. Arends, 1-9-1927.

³⁹ McVey, *Indonesian communism*, 332-333, 341.

Op 7 november onderschepte het lokaal bestuur te Pekalongan, een telegram van PKI-voorman Abdoelmoentalib uit Tjirebon aan de PKI-sectie in Pekalongan, dat het voortvarend nog dezelfde dag decodeerde. Opmerkelijk genoeg kende het vervolgens aan de inhoud ervan weinig waarde toe. Abdoelmoentalib kondigde hierin evenwel het tijdstip van de opstand aan – de nacht van 12-13 november – en hij bevestigde de opdracht dat alle vertegenwoordigers van bestuur en politie gedood moesten worden. Pas op de avond van 11 november kreeg de resident van Pekalongan dit telegram in handen. Hij waarschuwde de autoriteiten in Batavia en liet alle communistische leiders in zijn residentie arresteren.⁴⁰ Die nacht zou het in Pekalongan rustig blijven – zoniet in Batavia en Bantam.

In Pandeglang, een regentschap van de residentie Bantam, werkte de politieke politie moeizaam door het conflict dat zich ontspon tussen de resident, F.C. Putman Cramer, en de regent van Pandeglang, R.A.A. Kartadiningrat, over de juiste wijze van politieke politie-uitoefening.⁴¹ Kartadiningrats eigengereide opstelling ten aanzien van de resident in 1926 kwam voort uit de groeiende bezorgdheid – bij de ‘pangreh praja’ in Bantam in het algemeen – over de ondermijning van het inheems gezag sinds de komst van de veldpolitie in 1920. Kartadiningrat zag met lede ogen aan hoe de veldpolitie direct ingreep in veiligheidszaken die voorheen tot een inheemse aangelegenheid gerekend werden. Putman Cramer op zijn beurt had reden om het inheems bestuur te wantrouwen gezien de groeiende aanhang van de PKI in dit overwegend islamitisch gebied.

Toen Putman Cramer begin september 1926 Kartadiningrat wees op inlichtingen van de veldpolitie over toenemende PKI-activiteiten in Pandeglang, instrueerde Kartadiningrat weliswaar zijn ondergeschikten (bestuurspolitie en spionnen) paraat te zijn, maar volgde hij ook zijn eigen gevoel dat de PKI-dreiging door de veldpolitie zwaar overdreven werd. Naar zijn idee verrichtte de veldpolitie te veel arrestaties en hadden de door haar verrichte patrouilles – op motoren – een averechts, intimiderend effect op de bevolking in zijn gebied. Het gevolg was dat hij daaropvolgende waarschuwingen over PKI-onrust van zijn eigen ondergeschikten niet wilde erkennen. Ondertussen ging de veldpolitie met steun van Putman Cramer voort met arrestaties van door PKI geworven ambtenaren in Pandeglang, buiten Kartadiningrat om. Begin oktober protesteerde Kartadiningrat bij de

⁴⁰ Telegram Abdumuntalib, 7-11-1926, geciteerd in McVey, *Indonesian communism*, 342.

⁴¹ De hiernavolgende beschrijving van dit conflict is ontleend aan Williams, *Communism, religion and revolt*, 213-218.

resident tegen de aanhouding van twee vooraanstaande religieuze leiders, Hadji Chatib en Toebagoes Hadji Emed, die hij tot zijn trouwe volgelingen rekende. Kartadiningrat beseftte niet hoezeer de tijden veranderd waren: beide leiders speelden een grote rol in de voorbereidingen voor de opstand, en een van hen had inmiddels toegegeven geld te hebben ingezameld voor de PKI. Putman Cramer beklagde zich bij zijn meerdere, de gouverneur van West-Java, over de obstructieve houding van de regent. Kartadiningrat zocht en vond op zijn beurt steun bij de adviseur voor Inlandse en Arabische zaken, die in een rapport van eind oktober 1926 zware kritiek uitte op de opstelling van de resident. Inmiddels meende de resident echter voldoende bewijs te hebben verzameld om Hadji Chatib – op dat moment de belangrijkste leider van de PKI in Bantam – op 23 oktober te laten arresteren. Dat was vrij laat. Door de onenigheid tussen resident en regent had de PKI zich in het regentschap Pandeglang redelijk goed kunnen organiseren. Nadat in de nacht van 12 op 13 november in Bantam de opstand was uitgebroken zou in dit gebied het verzet het sterkste zijn.

Ten slotte lijken vooral communicatieproblemen – binnen het inheems bestuur, tussen inheems en Europees bestuur, en tussen bestuur en stadspolitie – en het langs elkaar heen werken van deze verschillende organen, er de oorzaak van te zijn geweest dat bestuur en politie die bewuste avond van 12 november volkomen overvallen werden door de opstanden. De residentie Batavia kan als voorbeeld dienen.

Zowel op de elfde als de twaalfde november hadden verschillende leden van het inheems bestuur in Batavia van hun ondergeschikten geruchten vernomen dat er communistische onrust te verwachten was – relletjes of een staking.⁴² Ook de recherche van de stadspolitie van Batavia ontving berichten over naderende onlusten. De leidinggevendenden van bestuur en politie handelden echter naar eigen inzicht. Zo besloot de patih van Batavia op de avond van 10 november weinig waarde te hechten aan een bericht van de assistent-wedana van Tanah-Abang over te verwachten onrust in de Bataviase wijk Djepang. Zonder zijn meerderen hierin te kennen, gaf hij de assistent-wedana opdracht degene van wie hij dit vernomen had te arresteren. De assistent-wedana gaf hieraan geen gehoor, maar liet bestuurs- en kampongpolitie uitzoeken wat er in zijn ressort gaande was. Deze troffen alle PKI-leiders thuis aan, op basis waarvan de wijkmeester loos alarm concludeerde en de patih in zijn overtuiging bevestigde. Diezelfde nacht had de recherche van de stadspolitie, bij

⁴² Zie hierover: Djajadiningrat, *Herinneringen*, 332-335.

invallen bij een PKI-vergadering in Tjiledoeg, twaalf personen gearresteerd die bekenden dat zij van plan waren om bij station Gambir onrust te stoken. Pas de volgende dag, in de namiddag (van 12 november), wisselden de patih van Batavia en het hoofd van de recherche, na een telefoontje van eerstgenoemde, informatie uit over de hun ter ore gekomen geruchten. Ongeveer op datzelfde moment opende de regent van Batavia, P.A.A. Djajadingrat, die nog door niemand was ingelicht, een brief van de assistent-wedana van Pendjaringan, met daarin het bericht dat de volgende dag een algemene staking onder het personeel van de Staatsspoorwegen zou uitbreken. Djajadingrat waarschuwde de resident en maande intussen zijn personeel (waaronder bestuurspolitie) tot speciale waakzaamheid. Halverwege de avond kreeg Djajadingrat telefonisch bericht van de assistent-wedana van Senen dat drie communisten in zijn ressort mannen aan het ronselen waren om naar station Gambir op te trekken. Djajadingrat vroeg en kreeg toestemming van de resident om de politie in Senen te waarschuwen. Verder hoefde hij van de resident geen speciale maatregelen te nemen. Tot één uur 's-nachts bleef het vervolgens rustig ten huize van Djajadingrat, tot opnieuw de telefoon ging en hij van de wedana van Batavia vernam over de aanval op de gevangenis bij Glodok.

In Batavia was, zo blijkt, geen centrale coördinatie van berichtgeving, besluitvorming of preventief optreden ten aanzien van de verwachte onrust. Dezelfde soort miscommunicatie speelde kennelijk tussen de bestuurs- en politieapparaten van de verschillende residenties. Want wat had het bestuur in Batavia gedaan met de waarschuwing van de resident van Pekalongan? Dat bleef een raadsel waarover de Europese pers zich na de onderdrukking van de opstanden nog lang zou opwinden. Ondanks ARD, centrale politieleiding en gewestelijke recherche was interlokale samenwerking een onbekend fenomeen bij de politieke politie in Nederlands-Indië. De verklaring ligt niet alleen bij de omvang van het te controleren gebied, maar ook bij het grote communicatieprobleem tussen Europees en inheems bestuur, bestuur en politie, de verschillende onderdelen van politie onderling en tussen politie en spionnen. En dat koloniale misverstand was misschien wel de hoofdverklaring.

Pas toen de teerling geworpen was, ging het gouvernement alsnog over tot gecoördineerde maatregelen en geweld. Het zette naast politie het leger in. Gezamenlijk wisten bestuur, leger en politie in Batavia vrij snel (in een nacht en een dag) de orde te herstellen. Het kostte hun iets meer tijd om de opstanden in Bantam en vooral die in de Westkust van Sumatra, die begin 1927 uitbrak, te bedwingen. Tegen dit overwicht van georganiseerd

geweld waren de grotendeels geïmproviseerde en relatief kleinschalige opstanden uiteindelijk niet opgewassen. De repressie en de strafmaatregelen waren er niet minder om. Op 17 november gaf de procureur-generaal opdracht om alle personen te arresteren die banden zouden hebben met de PKI, ongeacht de vraag of die nu wel of niet daadwerkelijk hadden deelgenomen aan de opstanden. In totaal werden 13.000 personen gearresteerd. Van de daarvan berechte personen kregen 4.500 een gevangenisstraf en tien het doodvonnis, waarvan er drie werden uitgevoerd. Ten slotte volgde een massale internering – op basis van de exorbitante rechten – van 1300 ‘communisten’ naar het speciaal hiervoor opgezette strafdok Boven-Digoel.⁴³ Dit gebeurde zonder enige vorm van proces. De hoofden van gewestelijk bestuur hoefden slechts lijsten in te leveren van te interneren personen, voorzien van een korte toelichting. Een jaar nadat deze personen in preventieve hechtenis waren gesteld, volgde begin 1928 hun gedwongen exodus. De PKI werd niet langer getolereerd.

In zekere zin waren de opstanden geen grote bedreiging geweest voor het koloniaal bestuur. Wel had het, doordat het deze niet voorzien had, in hoge mate aan gezichtsverlies geleden. Daardoor boette het toch aan gezag in. De harde repressie die op de opstanden volgde, was voor een deel dan ook bedoeld om het gezicht te redden. Verbetering van de politieke inlichtingendienst, uitbreiding en verdere professionalisering van politie en recherche, en het opnieuw opklaaien van een discussie over het belang van leger en politie, waren daarnaast even zovele uitingen van angst, en uitingen van een staat die nu definitief in de verdediging ging.

Conclusie

Nederlands-Indië was een politiestaat, maar een falende politiestaat. De voorwaarden, wil en middelen waren er. Onder leiding van de procureur-generaal, via de ARD en met behulp van wetgeving (de regeling voor vereniging en vergadering, de exorbitante rechten, artikel 161bis) kon deze staat het hele politicapparaat inzetten voor de controle op inheemse politieke activiteiten. Maar wanneer we kijken naar de praktijk van politieke politie-uitoefening in Nederlands-Indië wordt het beeld minder eenduidig.

⁴³ De cijfers over het precieze aantal geïnterneerden naar aanleiding van de opstanden lopen uiteen. McVey, *Indonesian communism*, 490, telde er 1300. Later zouden meer geïnterneerden volgen.

De analyse van het toezicht op de PKI laat zien dat, voor zover er sprake was van centrale leiding, de inzet van politieke politie tot aan 1925 tweeslachtig was. Deze staat wilde het communisme weren én – formeel – het inheemse politieke leven ‘vrij’ laten, zij het onder toezicht. Deze quasi coulante houding kwam in de praktijk neer op selectieve repressie van de PKI: het gouvernement liet individuele PKI-voormannen arresteren en/of verbannen. Bij de grote stakingen in 1922 en 1923 werd de repressie grootschaliger, culminerend in het stakingsverbod (artikel 161bis) dat de arrestatie van alle stakers mogelijk maakte. Hierdoor, en door de verbanning van Semaouen als afschrikwekkend voorbeeld, maakte het gouvernement een einde aan verdere stakingsaspiraties. Tegelijkertijd bewerkstelligde het de uitbreiding en radicalisering van de PKI.

Vanaf het moment dat bekend werd dat de PKI grootschalig verzet tegen het gezag wilde organiseren, eind 1924/begin 1925, werd een steeds doelgerichter streven zichtbaar de PKI in te dammen, te beknellen en uiteindelijk de mond te snoeren, nog steeds door politionele maatregelen: arrestaties en verbanningen van kopstukken, de muilkorfcirculaire, strenger toezicht op scholen en vergaderingen. Door dit beleid was de opstand uiteindelijk veel kleinschaliger dan door haar organisatoren bedoeld was, maar het voorkwam de opstand niet. Dat was dubbel falen: het koloniaal gezag had zich laten verrassen door een opstand die het wel voorzien had.

Het falen van de Nederlands-Indische politiestaat was in hoofdzaak het falen van centrale leiding van politieke politie. Daarvoor was het koloniale gebied te groot en politieke politie te versnipperd. Politieke politie was daarbij grotendeels een lokale zaak gebleven. Twee factoren belemmerden vervolgens de praktijk van politieke politie. Ten eerste de lokale verhoudingen. De kwaliteit van politieke politie, communicatie en coördinatie verschilde lokaal naar gelang de verhoudingen tussen Europees en inheems bestuur, tussen bestuur en politie, en tussen de verschillende politieonderdelen. Ten tweede de onvermijdelijke misverstanden. De politieke inlichtingen over de beraamde opstanden waren niet optimaal – zoals die van mantri-politie Soekatmo, die de kern van de Prambanan-bijeenkomst was ontgaan – en berichten kwamen ook lang niet altijd ‘op tijd’ aan op de juiste plek, zoals we in Pekalongan zagen. Behalve met ‘afstand’ had deze gebrekkige communicatie te maken met de kwaliteit en betrouwbaarheid van spionnen, en met het schemerige gebied van geheimhouding en misleiding waarin zij naar relevante informatie moesten zoeken. Dit probleem is inherent aan politieke inlichtingendiensten en niet

perse typisch voor de koloniale staat.⁴⁴ Maar het vergaren van betrouwbare politieke informatie was in een koloniale staat wel ingewikkelder, omdat zij bestuurd werd door een monsterverbond.⁴⁵ Europees en inheems bestuur gaven naast elkaar leiding aan politieke politie, in een wederzijdse afhankelijkheidsband, maar ook in wederzijds onbegrip – vanwege verschillende taal, cultuur, belangen en loyaliteitsbanden. Door dit koloniale misverstand was de koloniale staat gedoemd om als politiestaat te falen.

⁴⁴ Vergelijk Phillip Knightley, *The second oldest profession. The spy as patriot, bureaucrat, fantast and whore* (Londen 1986).

⁴⁵ Vergelijk M Bloembergen, *De Koloniale vertoning. Nederland en Indië op de werelttentoonstellingen, 1883-1931* (Amsterdam 2002) 17-19, 332, 351.